

Marta Czapińska-Bambara

Èthos

przywódcy politycznego
w myśli starożytnej
i renesansowej

Platon, Cynceron, Machiavelli, Guicciardini

Èthos

**przywódcy politycznego
w myśli starożytnej
i renesansowej**

Platon, Cyceon, Machiavelli, Guicciardini

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

Marta Czapińska-Bambara

Èthos

**przywódcy politycznego
w myśli starożytnej
i renesansowej**

Platon, Cyceon, Machiavelli, Guicciardini

Marta Czapińska-Bambara – Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny
Katedra Filologii Klasycznej, Zakład Latinistyki i Językoznawstwa
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

RECENZENT

Robert K. Zawadzki

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Aurelia Hołubowska

SKŁAD I ŁAMANIE

Munda – Maciej Torz

PROJEKT OKŁADKI

Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/ginmanshin, STYLEPICS

© Copyright by Marta Czapińska-Bambara, Łódź 2019
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2019

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.08699.18.0.M

Ark. wyd. 15,8; ark. druk. 15,75

ISBN 978-83-8142-342-7
e-ISBN 978-83-8142-343-4

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

Moim Kochanym Rodzicom

SPIS TREŚCI

Słowo wstępne.....	11

Część I. *Èthos* przywódcy politycznego według Platona

Wprowadzenie	19
1. <i>Polis</i>	20
2. Polityka ateńskiej <i>polis</i>	22
3. Obywatel	25
4. Struktury władzy w ateńskiej <i>polis</i>	28
PLATON	31
1. Myśl Sokratesa jako źródło Platońskich koncepcji politycznych	31
1.1. Sokratejska koncepcja przywódcy politycznego	31
1.2. Przywódca polityczny a religia urzędowa	36
1.3. Własne doświadczenia oraz wpływ Sokratesa punktem wyjścia do Platońskich rozważań na temat <i>èthosu</i> przywódcy politycznego	38
2. Struktura duszy ludzkiej jako odpowiednik struktury politycznej	41
3. Warunki, które powinien spełniać przywódca polityczny.....	43
3.1. Wrodzone dyspozycje jako czynnik kształtujący pożądane cechy osobowe	43
3.2. Rola ustroju politycznego w kształtowaniu cech osobowych przywódcy	44
3.3. Wychowanie zgodne z predyspozycjami	46
3.4. Typ królewski ucieleśnieniem <i>èthosu</i> przywódcy politycznego	49
4. Sprawiedliwość podstawową zasadą działania przywódcy politycznego..	52
4.1. Zasada sprawiedliwości fundamentem <i>polis</i>	52
4.2. Sprawiedliwość warunkiem szczęścia wiecznego przywódcy i <i>polis</i> , którą kieruje	55
4.3. Retoryka w służbie sprawiedliwości	57
5. Rola przywódcy politycznego	60
5.1. Wychowawca	60
5.2. Filozof i mistagog	63
5.3. Arcykapłan	67
5.4. Prawodawca i sędzia	71
Podsumowanie	77

Część II. *Èthos* przywódcy politycznego według Cyncerona

Wprowadzenie	81
1. <i>Res publica</i>	83
2. Polityka republiki rzymskiej	87
3. Obywatel	89
4. Struktury władzy w republice rzymskiej	92
CYCERON	95
1. Myśl Platona jako źródło Cyncerońskich koncepcji politycznych	95
2. Warunki, które powinien spełniać przywódca polityczny	101
2.1. Wrodzone cechy charakteru	101
2.1.1. <i>Sapientia</i>	101
2.1.2. <i>Iustitia</i>	105
2.1.3. <i>Eloquentia</i>	107
2.1.4. <i>Virtus</i>	110
2.2. Wychowanie	112
2.2.1. <i>Copiose loquens sapientia</i> , czyli przygotowanie retoryczne ...	112
2.2.2. <i>Legibus parere et amicitiam colere</i> , czyli sposoby wyrabiania poczucia sprawiedliwości	116
2.2.3. <i>Prudentia</i> , czyli mądrość w działaniu	120
3. Etyka obywatelska podstawową zasadą działania przywódcy politycznego ..	122
3.1. Postawa etyczna rządzących fundamentem państwa	122
3.2. Oparcie obywatelskiej etyki rządzących na przesłaniu eschatolo- gicznym	126
3.3. <i>Sen Scypiona</i> a Platowska wizja pośmiertnej wędrówki Era	130
4. Obowiązki przywódcy politycznego względem tradycji rzymskiej	134
5. Rola przywódcy politycznego	137
5.1. Zarządca	137
5.2. Kapłan	140
Podsumowanie	145

Część III. *Èthos* przywódcy politycznego według Machiavellego i Guicciardiniego

Wprowadzenie	149
1. Państwo-miasto.....	158
2. Polityka renesansowej Florencji.....	161
3. Obywatel	163
4. Struktury władzy w państwie regionalnym	166

MACHIAVELLI i GUICCIARDINI	171
1. Koncepcje polityczne Machiavellego i Guicciardiniego a poglądy Platona i Cyncerona	171
2. Warunki, które powinien spełniać przywódca polityczny	176
2.1. Wrodzone cechy charakteru	176
2.1.1. <i>Aspetto fisico</i>	176
2.1.2. <i>Virtù</i>	178
2.1.3. <i>Eloquenza</i>	183
2.2. Wychowanie	185
2.2.1. Wiedza historyczna	186
2.2.2. Wiedza prawnicza	190
2.2.3. Wiedza wojskowa	193
2.2.4. Wiedza na temat postępowania z ludźmi	195
3. Lojalność wobec współrządzących i doradców podstawową zasadą działania przywódcy politycznego	200
4. Porozumienie między władzą świecką i Kościołem warunkiem skuteczności działań przywódcy politycznego	203
5. Rola przywódcy politycznego	206
5.1. Wychowawca	206
5.2. Opiekun	210
Podsumowanie	213
Wnioski końcowe	217
1. <i>Èthos</i> przywódcy politycznego	218
2. Przywódca polityczny a obywatel	222
3. <i>Èthos</i> przywódcy państwa a rzeczywistość polityczna	228
Wykaz skrótów	233
Bibliografia	237
Summary	245
Indeks nazwisk	247

SŁOWO WSTĘPNE

Platon, Cynceron i Machiavelli są uważani za klasyków filozofii polityki. Ich dociekania nieustannie pobudzają wyobraźnię badaczy i prowokują do kolejnych wykładni i interpretacji. Mnie szczególnie ciekawe wydało się pokazanie na przykładzie rozważań zogniskowanych na *ethosie* przywódcy politycznego pewnej ciągłości myśli, jaką można dostrzec w poglądach owych myślicieli, oraz wskazanie różnic także w nich występujących, a wynikających z osobistego charakteru ich spostrzeżeń i indywidualnego rozumienia rzeczywistości państwowej. Mimo żywego zainteresowania dziełami Platona, Cyncerona czy Machiavellego oraz nielicznych prac porównujących przemyślenia starożytnych z opiniami pisarzy renesansowych ciągle brakuje bowiem tego rodzaju opracowania¹. Mój niedosyt wzbudził dodatkowo fakt, iż twórczość Francesca Guicciardiniego, która jest cennym źródłem informacji dotyczących sytuacji społeczno-politycznej renesansowej Florencji, a poprzez konfrontację z opiniami Machiavellego daje pełniejszy obraz tamtej epoki oraz pozwala lepiej zrozumieć ówczesne tendencje, na gruncie literatury polskiej nie znalazła wystarczającego uznania².

¹ W bardzo bogatej literaturze odnoszącej się do twórczości Platona przywódca polityczny zwykle przedstawiany jest jako król-filozof mający rządzić wspólnotą obywateli według określonych zasad teoretycznych, a Platońskie rozumienie władzy omawiane jest w kontekście problematyki idealnego państwa. Dużo uwagi badacze poświęcili także Cyncerońskiemu spojrzeniu na doskonałego przywódcę. Przez lata, począwszy od R. Reitzensteina (R. Reitzenstein, *Die Idee des Prinzipats bei Cicero und Augustus*, „Nachrichten der Göttinger Gesellschaft der Wissenschaften” 1917, s. 399–436), a na R. Heinze (R. Heinze, *Vom Geist des Römertums*, Leipzig–Berlin 1939) skończywszy, ciągnęła się debata oscylująca wokół tego zagadnienia. Uczeni nieprzerwanie sięgają również do utworu *Książę* N. Machiavellego, ściśle związanego z podjętą przeze mnie problematyką, oraz do *Rozważań nad pierwszym dziesięcioksięgiem historii Rzymu Liwiusza*, też tej kwestii w znacznej mierze poświęconych. Porównania zwykle dotyczą tekstów Cyncerona i Machiavellego. Wystarczy wymienić artykuły M. Colish (M. Colish, *Cicero’s De officiis and Machiavelli’s Prince*, „Sixteenth Century Journal” 1978, vol. 9, no. 4, s. 81–93) czy J. N. Stephensa (J. N. Stephens, *Ciceronian Rhetoric and the Immorality of Machiavelli’s Prince*, „Renaissance Studies” 1988, vol. 2, no. 2, s. 258–267).

² W języku polskim nie tylko nie powstało żadne opracowanie dotyczące spojrzenia tego florenckiego autora na kwestię przywódcy politycznego, ale także jego dzieła – poza pracą historyczną Piotra Trafiłowskiego na temat wojen, jakie stoczono w okresie odrodzenia na Półwyspie Apenińskim (P. Trafiłowski, *Wojny włoskie. 1494–1559*, Zabrze

Ze względu na obrany cel badań za najwłaściwszą metodę badawczą uznałam ujęcie komparatystyczne. Zestawienie teorii politycznych z czasów starożytnych z poglądami renesansowymi bowiem nie tylko daje ogląd rozwoju myśli uogólniającej dotyczącej przywódcy politycznego i stwarza skalę porównawczą dla oceny poszczególnych stadiów tego procesu, ale także umożliwia dostrzeżenie ewolucji w rozważaniach nad miejscem obywatela w państwie i generalnie nad państwowością, która dokonała się w tamtych czasach.

Prowadzone przeze mnie analizy wpisują się także w szeroko pojętą dziedzinę badań nad recepcją literatury. Są one bowiem skoncentrowane nie tylko na przedstawieniu podobnego spojrzenia Platona, Cyserona, Machiavellego i Guicciardiniego na *ethos* przywódcy politycznego, ale także na wskazaniu tych czynników kulturotwórczych, które wpłynęły na odmienne, w niektórych kwestiach, jego pojmowanie. Trzeba zaś pamiętać o tym, że każda interpretacja tekstu, przez to, że jest uwarunkowana kulturowo, jako że utwory literackie funkcjonują w ramach wspólnot interpretacyjnych, odzwierciedla zależność sposobu rozumienia tekstu literackiego przez jego odbiorcę od kultury, która owego czytelnika ukształtowała. Utwory literackie zatem odczytywane przez przedstawicieli innych kultur niż ta, w której powstały, często zyskują nowy walor i jawią się w całkiem odmiennej perspektywie, co zdecydowanie poszerza i pogłębia ujęcie komparatystyczne.

Za podstawowe kryterium doboru analizowanych przypadków przyjąłam podobieństwo sytuacji społeczno-politycznej. Działalność Platona w Grecji epoki klasycznej, Cyserona w republikańskim Rzymie, Niccola Machiavellego i Francesca Guicciardiniego w renesansowej Florencji przypadła na okres niemal w przeddzień nastania jedynowładztwa. W 338 r. p.n.e. władzę nad Grecją przejął Filip II Macedoński, od 27 r. p.n.e. Rzymem zaczął niepodzielnie rządzić Oktawian August, a Florencja od roku 1537 dostała się ostatecznie pod panowanie księcia Kosmy I Medyceusza. Ugruntowanie się władzy jednostki w tych państwach-miastach poprzedził długi okres przemian, pełen konfliktów, przemocy i okrucieństwa. Trudna sytuacja społeczno-polityczna, w której znalazło się w owych czasach każde z tych państw, skłoniła osoby zajmujące się wówczas polityką do poszukiwań takiego modelu władzy, który mógłby ją ustabilizować. Platon, Cyseron, Machiavelli, Guicciardini, którzy albo brali czynny udział w życiu politycznym, albo wręcz byli w jakiejś mierze sprawcami i jednocześnie ofiarami określonego zwrotu polityki państwowej, podjęli się wtedy takiego zadania. Każdy z nich, na podstawie poczynionych w trakcie działalności politycznej spostrzeżeń, stworzył własną koncepcję właściwego przywódcy politycznego.

2007), w pisaniu której autor w dużej mierze oparł się na utworze pt. *Storia d'Italia* autorstwa F. Guicciardiniego – w ogóle nie są dostępne w polskim tłumaczeniu.

W tym miejscu należy także wyjaśnić, w jakim znaczeniu używam słowa „przywódca” w tej pracy. Termin ten, w literaturze poświęconej zagadnieniu przywództwa, jest – ogólnie rzecz ujmując – rozumiany jako tożsamy z władzą sprawowaną przez jedną osobę. Wynika to z faktu, iż powszechnie przyjmuje się, że przywództwo jest ze swej natury zindywidualizowane i jest atrybutem jednostki. W tekstach dotyczących problematyki przywództwa można wprawdzie trafić na kategorię „przywództwa kolektywnego”, ale ostatecznie jest ona kwalifikowana jako efekt pomieszania kategorii „elita polityczna” i „przywódca”, gdyż kolektyw wyklucza przywództwo³. Z analizy tekstów Platona, Cyserona, Machiavellego i Guicciardiniego wynika jednak, że owi autorzy, charakteryzując przywódcę, opisują raczej „typ” człowieka, który powinien ich zdaniem sprawować władzę poprzez udział w rządzeniu państwem, niż deklarują się jako zwolennicy rządów jednostki. W kontekście omawianych i akceptowanych przez nich ustrojów mowa jest bowiem o ludziach, którzy, spełniając kryteria kwalifikujące ich do nazwania „przywódcą” – nawet jeśli miałoby ich być kilkunastu czy więcej – są potencjalnie godni tego miana. Co więcej, ów „typ” stanowi *èthos*⁴ przywódcy – polityka, którego największą wartością są zalety etyczne.

W dzisiejszych czasach badacze proponują, aby zagadnienie *przywództwa* rozumieć jako proces społeczny, w którym przywódca pozyskuje zwolenników, wpływa na ich zachowanie, a zwolennicy go wybierają, akceptują, akredytują, a następnie legitymizują⁵. Autorzy skłaniają się do przyjęcia tej definicji, poddawszy krytyce pojmowanie przywództwa jako umiejętności, ponieważ trudno jest ustalić taki zastaw umiejętności, których opanowanie pozwoliłoby w każdych warunkach skutecznie przewodzić innym. Podobnie rzecz się ma w przypadku przywództwa opartego na relacji, którą lider nawiązuje ze swoimi

³ *Przywództwo polityczne. Teorie i rzeczywistość*, red. L. Rubisz, K. Zuba, Toruń 2004, s. 13.

⁴ Warto podkreślić, iż termin *èthos* nie jest tożsamy z funkcjonującym w języku polskim słowem „etos”, które oznacza odtworzony *a posteriori* zespół norm i wartości moralno-obyczajowych właściwych danej grupie społecznej. Pojęcie *èthos* ma swoje korzenie w Arystotelesowskiej koncepcji przekonywania za pomocą argumentów racjonalnych (*logos*), emocjonalnych (*pathos*) i „etycznych” (*èthos*), mających swe ugruntowanie w osobie prawego i pełnego cnót retora. Obraz mówcy przedstawia w tym ujęciu konstruowany *a priori* model idealny, który uwzględnia cechy człowieka godnego zaufania, a przez to godnego poparcia. Termin *èthos*, powstały w ramach retoryki sędowniczej, szybko znalazł zastosowanie w retoryce doradczej i pochwalnej (epideiktycznej), co umożliwiło z kolei budowanie modelu doskonałego polityka, nauczyciela, historyka czy poety. We współczesnych badaniach nad retoryką humanistyczną służy zatem do określenia tego, co potocznie nazwalibyśmy ideałem.

⁵ P. Żukiewicz, *Przywództwo labilne. Mechanizm powrotu do władzy w świetle teorii przywództwa politycznego*, Wrocław–Poznań 2012, s. 32.

sympatykami, gdyż nie można jednoznacznie wskazać zestawu konkretnych więzi i emocji, które musiałyby zostać zaktywizowane, by można było mówić o przywództwie. W przeciwieństwie do tych nowych tendencji interesujący mnie autorzy dostrzegali możliwość wyjaśnienia pojęcia *przywództwa* właśnie poprzez wskazanie na umiejętność przewodzenia komuś i/lub na relację, która wytwarza się między przywódcą a jego zwolennikami. Stąd model przywódcy politycznego według Platona, Cyserona, Machiavellego i Guicciardiniego zbudowany jest głównie w oparciu o czynniki personalne, jak wrodzone cechy charakteru czy nabyte umiejętności. Z nich bowiem miała wynikać szczególna skłonność przyszłych rządzących do zachowań podporządkowanych pewnym zasadom moralnym lub owych norm pozbawionych. Dodatkowo każdy z nich podkreślał wagę czynników instytucjonalnych, do jakich należała w ich przekonaniu na przykład odpowiednia forma rządów, bez której właściwe przewodnictwo wydawało się im niemożliwe do zrealizowania. Poza tym trzeba pamiętać, że w przeciwieństwie do współczesnych badań poszukujących uniwersalnego „przepisu na przywódcę”, który można by było wykorzystać i zastosować niemal w każdych warunkach, autorzy starożytni i renesansowi prowadzili rozważania nad „typem” przywódcy, który mógłby sprawdzić się w konkretnym czasie i w konkretnej sytuacji politycznej.

Niniejsza rozprawa składa się ze słowa wstępnego, trzech części poświęconych rozumieniu pojęcia przywódcy politycznego przez poszczególnych myślicieli (koncepcje Machiavellego i Guicciardiniego z uwagi na ich wzajemną bliskość, a także wspólny niejako „teatr” działań i proponowanych rozwiązań zostaną omówione w jednej części pracy) oraz uwag końcowych, w których dokonam zestawienia i porównania ich opinii na podjęty temat, a także spróbuję zauważyć, jaki oddźwięk znalazły ich koncepcje w zderzeniu z rzeczywistością polityczną. Pierwsza część jest więc poświęcona poglądom Platónskim, nie pomijając jednak myśli Sokratejskiej, która była dla Platóna silną inspiracją na obranej później drodze rozważań. Druga część zawiera analizę sądów Cyserona. Trzecia jest poświęcona przemyśleniom Machiavellego i Guicciardiniego. Każda z części pracy opatrzona jest osobnym wprowadzeniem w realia polityczne i społeczno-kulturowe miast-państw, z których pochodzili interesujący mnie autorzy i które zasadniczo wpłynęły na kształtowanie się ich przekonań politycznych (kolejno Grecji, Rzymu i Florencji), ze szczególnym zwróceniem uwagi na kwestie obowiązujących ustrojów, kierunku prowadzonej polityki państwowej, statusu prawnego obywatela oraz elit politycznych faktycznie rządzących wtedy owymi formami politycznymi. Zasadniczy przedmiot rozważań każdej części rozprawy stanowi jednak omówienie naturalnych dyspozycji modelowego przywódcy politycznego i rodzaju wykształcenia niezbędnego w rządzeniu państwem, następnie analiza zasad, jakimi powinien kierować się w działalności politycznej, wreszcie wskazanie roli, jaką ma odgrywać w społeczeństwie. Każdą z części zamyka krótkie podsumowanie.

Wypada zauważyć, iż nie jest moim zamiarem przedstawienie wszystkich czynników, które miały wpływ na kształtowanie się poglądów Platona, Cyncerona, Machiavellego i Guicciardiniego na *ethos* przywódcy politycznego. Ograniczenie zakresu badawczego dysertacji przez pominięcie wpływu na koncepcje wyżej wymienionych myślicieli innych autorów (jak w przypadku Cyncerona np. Fajdrośa, Filona z Laryssy, Diodota, Antiocha z Askalonu, Zenona czy Posejdoniosa, a w wypadku Machiavellego m.in. Polibiusza, Liwiusza, Waleriusza Maksymusa, Florusa czy Petrarki⁶) i systemów filozoficznych (np. stoicyzmu i epikureizmu na opinie Arpinaty⁷) zostało podyktowane chęcią pokazania w sposób czytelny i wyrazisty podobieństw i różnic w spojrzeniu na kwestię przywództwa, występujących przede wszystkim w tekstach wybranych twórców.

Zarówno Platon, Cynceron, jak i wreszcie Machiavelli oraz Guicciardini rodzaj władzy w państwie ściśle wiązali z postawą etyczną jednostek, które ją w rzeczywistości sprawowały. Z tego powodu analiza wybranych tekstów jest zogniskowana przede wszystkim na ich rozważaniach dotyczących natury moralnej kandydata na przywódcę politycznego, zasad etycznych, jakimi ów kandydat powinien kierować się w zarządzaniu wspólnotą, oraz odgrywania ról społecznych, jakie wiązały się z tego rodzaju kryteriami.

Celem niniejszej dysertacji jest zatem pokazanie z jednej strony, jaki powinien być według Platona, Cyncerona, Machiavellego i Guicciardiniego przywódca polityczny, z drugiej jednak także wykazanie, że Arpinata i Florentczycy, mimo różnic kulturowych, językowych i czasowych, w znacznej mierze podzielali poglądy swoich poprzedników na temat przywódcy politycznego. Zwrócę uwagę również na to, do jakich wniosków w wyniku wielowiekowej dyskusji na temat ogólnej sytuacji człowieka w społeczeństwie, która ma miejsce u podstaw rozważań dotyczących przywódcy politycznego, doszli po blisko dwudziestu stuleciach renesansowi komentatorzy myśli starożytnej.

⁶ Vide F. Bausi, *Fonti classiche e mediazioni moderne nei „Discorsi” machiavelliani: gli episodi di Scipione, Torquato e Valerio*, „Interpres. Rivista di studi quattrocenteschi” 1987, vol. 7, s. 183, a także M. Martelli, *Machiavelli e i classici*, [w:] *Cultura e scrittura di Machiavelli. Atti del Convegno di Firenze–Pisa 27–30 ottobre 1997*, a cura di J.–J. Marchand, Roma 1998, s. 279–309.

⁷ Szerokie ujęcie wpływu stoicyzmu i epikureizmu na poglądy Cyncerona znajduje się na przykład w pracy Anny Nawrockiej (A. Nawrocka, *Problem szczęścia w filozofii Cyncerona*, Warszawa 1992).

CZĘŚĆ I

ÈTHOS PRZYWÓDCY POLITYCZNEGO WEDŁUG PLATONA

WPROWADZENIE

Czas od 478 r. p.n.e. do 323 r. p.n.e. w dziejach Grecji jest nazywany okresem klasycznym. Wtedy nastąpił niezwykle rozwój, a następnie upadek Aten. W połowie wieku V p.n.e. Ateny w wielu dziedzinach były ośrodkiem życia duchowego Hellady. Wówczas stały się imperium morskim, a ich znaczenie polityczne w świecie greckim było ogromne. Supremacji Aten przeciwstawiła się niezwykle silna militarnie Sparta. Wybuchła długotrwała, wyniszczająca i okrutna wojna między tymi *poleis*¹, zwana wojną peloponeską (431–404 p.n.e.). Na konflikt interesów obu mocarstw złożyły się różne sprzeczności i antagonizmy między ich sojusznikami, ale z całą pewnością była to wojna o panowanie nad Grecją, a także starcie idei, bowiem oligarchiczna Sparta walczyła z demokratycznymi Atenami. Główne linie podziałów biegły zatem nie tylko wedle granic stref wpływów walczących stron, ale także przez poszczególne miasta-państwa².

Po blisko dwudziestu siedmiu latach wojna zakończyła się w roku 404 p.n.e. całkowitą klęską Aten. Wśród Ateńczyków pojawił się strach wywołany ówczesną „bezprzykładną eskalacją okrucieństwa”³, ale także pragnienie zapobieżenia nawrotom kryzysów politycznych i porażek wojskowych, jakich doświadczyli w czasie wojny peloponeskiej. Troska o przyszłe losy wspólnoty ateńskiej była tym bardziej aktualna, że na północy wciąż narastała potęga Macedonii.

Ateńczycy poszukując winnych, odpowiedzialnością za klęskę wojenną obarczyli jednostki, które nadużywając zasad radykalno-demokratycznego ustroju, nakłoniły lud do przyjęcia zgubnej polityki. Z drugiej strony jednak pojawiły się także rozważania dotyczące tego, co należałoby zrobić, aby do takiej sytuacji nie dopuścić, a w rezultacie – kim powinien być przywódca ludu zdolny do tego,

¹ Na świat grecki w okresie klasycznym składało się około siedmiuset pięćdziesięciu *poleis* nazywanych zwykle miastami-państwami. Termin *polis* oznaczał miasto oraz dołączone do niego tereny wiejskie. W źródłach słowo *polis* występuje w sytuacjach, w których dzisiaj używa się określenia „państwo”: *polis* uchwalala prawa, prowadziła wojny, nakładala podatki, decydowała o wydatkach publicznych, miała granice z innymi *poleis* i dopuszczano się wobec niej zdrady. *Polis* stanowiła zatem termin zbiorczy oznaczający „kraj”, a w kategoriach politycznych „państwo”. M. H. Hansen, *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa. Struktura, zasady i ideologia*, przeł. R. Kulesza, Warszawa 1999, s. 70–71.

² R. Kulesza, *Wojna peloponeska*, Warszawa 2006, s. 8.

³ *Ibidem*, s. 7.

by poprowadzić go w słusznym kierunku. Do grona filozofów podejmujących to zagadnienie należeli Sokrates oraz Platon.

Przed przystąpieniem do analizy zmierzającej do wyjaśnienia, kto, spośród tych, którzy mieli faktyczny wpływ na władzę w Atenach, w ujęciu Sokratesa i Platona powinien sprawować w nich rządy, warto przyjrzeć się, jak wtedy funkcjonowała i zmieniała się ustrojowo ateńska *polis* oraz jaki był charakter prowadzonej przez nią polityki, a także na czym polegała specyfika roli obywatela w społeczeństwie i struktur rządzących wspólnotą ateńską w okresie klasycznym.

1. *Polis*

W demokratycznych Atenach władzę ustawodawczą sprawowało zgromadzenie ludowe (*ekklesia*), do którego należeli wszyscy pełnoprawni obywatele⁴. Decydowali oni o sprawach polityki zewnętrznej i wewnętrznej, takich jak podjęcie działań wojennych, zaopatrzenie miasta w żywność, nadawanie obywatelstwa, kontrola sędziów i urzędników. Wszyscy uczestnicy owego zgromadzenia mieli prawo przemawiania i zgłaszania wniosków.

Głównym organem wykonawczym była rada (*bule*), złożona z pięciuset członków wybieranych na rok przez eklezję drogą losowania spośród pełnoprawnych obywateli, którzy ukończyli trzydziesty rok życia. Rada zasadniczo nie sprawowała władzy w całości jednocześnie, gdyż bezpośrednio po wyborze dzielono ją na dziesięć mniejszych jednostek zwanych prythaniami, które urzędowały w wylosowanej kolejności (każda dziesiąta część rady urzędowała przez dziesiątą część roku). Radni codziennie wybierali spośród siebie epistatesa, który pełnił funkcję przewodniczącego. Jeśli na dany dzień wypadło posiedzenie zgromadzenia, przewodniczył również i jemu. Od IV w. p.n.e. radą i zgromadzeniem kierowało dziesięciu urzędników (*proedroi*). Prytani kierowali polityką wewnętrzną i zewnętrzną *polis*, przyjmowali poselstwa, przygotowywali wnioski do zgromadzenia ludowego, wykonywali uchwały eklezji, administrowali finansami, flotą, konnicą i powoływali komisję logistów, czyli kontrolerów wydatków państwowych.

Najwyższym organem sądowniczym była heliaja, która składała się z sześciu tysięcy członków wybieranych drogą losowania. Dzieliła się ona na dziesięć trybunałów, które mogły działać połączone, jeśli wymagała tego waga sprawy. Od 462 r. p.n.e. sądownictwo w sprawach o rozmysłne zabójstwo i podpalenie oraz nadzór nad sprawami kultu religijnego należały do areopagu, złożonego z kolegium dziesięciu byłych archontów. Archonci byli urzędnikami sądowymi, którzy zajmowali się sprawami sakralnymi, sprawami z zakresu prawa rodzinnego

⁴ Nowa forma ustrojowa zwana demokracją została wprowadzona w Atenach po wyprawieniu tyranów w 507 r. p.n.e.

i religii, sądami nad cudzoziemcami, organizacją uroczystości ku czci poległych żołnierzy oraz kierowali wyborem urzędników.

Kompetencje wojskowe, administracyjne i sądowe związane z wojskowością spoczywały w rękach dziesięciu strategów. Do ich obowiązków należała obrona kraju, dowództwo nad armią i flotą w czasie wypraw wojennych oraz negocjowanie traktatów pokojowych w imieniu *polis*. Mieli także prawo domagać się od prythanów zwołania zgromadzenia. Strategów można było po roku wybrać ponownie na ten urząd, ponieważ „uważano, że dowódcy, którzy zdali egzamin na swych stanowiskach, powinni w interesie publicznym mieć możliwość kontynuowania służby publicznej”⁵. Samego Peryklesa przez piętnaście lat bez przerwy wybierano na stanowisko stratega i chociaż oficjalnie był równorzędnym członkiem kolegium strategów, to jednak posiadał wśród pozostałych głos decydujący. Historyk Tukidydes był nawet zdania, iż wówczas w Atenach „wprawdzie z imienia panowała demokracja, w rzeczywistości jednak były to rządy pierwszego obywatela”⁶.

W Atenach działały również kolegia urzędników podatkowych (kolegium dziesięciu poborców, kolegium dziesięciu zarządzających skonfiskowanymi majątkami, kolegium dziesięciu egzekutorów) oraz tzw. funkcjonariusze policyjni, którzy nadzorowali porządek i bezpieczeństwo publiczne, gmachy użyteczności publicznej i port w Pireusie, handel artykułami żywnościowymi, przestrzeganie ustawy o zbytku oraz sprawowali zarząd nad więzieniami i egzekucjami. Stosowano roczną rotację na tych stanowiskach⁷.

W 411 r. p.n.e. dokonano przewrotu oligarchicznego. Przyznano wówczas władzę prawodawczą tylko pięciu tysiącom obywateli, a niedługo potem całą władzę powierzono Radzie Czterystu, której członków wybrano spośród kandydatów wyłonionych przez okręgi terytorialne (*fyle*)⁸. Na Radę Czterystu przeniesiono kompetencje wszystkich istniejących dotychczas organów ateńskiej demokracji. Rada sprawowała rządy despotyczne podparte aresztowaniami, egzekucjami i konfiskatami mienia.

⁵ R. Flacelière, *Życie codzienne w Grecji za czasów Peryklesa*, przeł. Z. Bobowicz i J. Targalski, Warszawa 1985, s. 42.

⁶ Cyt. za M. H. Hansen, *Demokracja ateńska...*, s. 53. Wielokrotne piastowanie urzędu stratega było normą także w IV w. p.n.e. Fokion zajmował stanowisko stratega nie mniej niż czterdzieści pięć razy, Filokles z Eroiadai dziesięć razy, Ifikrates trzynastą, Chabrias czternaście, Timotheos dwanaście, Chares dziewiętnaście. *Ibidem*, s. 273.

⁷ N. G. L. Hammond, *Dzieje Grecji*, przeł. A. Świderkówna, Warszawa 1973, s. 352 i 396; R. Flacelière, *Życie codzienne...*, s. 42; O. Jurewicz, L. Winniczuk, *Starożytni Grecy i Rzymianie w życiu prywatnym i państwowym*, Warszawa 1968, s. 335.

⁸ Zdaniem M. H. Hansena pełne prawa polityczne mieli w owym czasie otrzymać ci, których stać było na ekwipunek hoplity, więc w rzeczywistości musiało być takich ludzi około dziewięciu tysięcy. M. H. Hansen, *Demokracja ateńska...*, s. 56.

Wewnętrzne tarcia w obozie oligarchicznym doprowadziły jednak po czterech miesiącach do obalenia Rady Czterystu. Ustanowiono wtedy demokrację ograniczoną, w której władzę sprawowało zgromadzenie złożone z pięciu tysięcy obywateli, wyłonionych na podstawie cenzusu majątkowego. Taki ustrój utrzymał się przez rok.

W 410 r. p.n.e. ponownie przywrócono demokrację z czasów Peryklesa, z pewnym jednak okrojeniem uprawnień zgromadzenia ludowego⁹. Oligarchia znów doszła do władzy już kilka lat później, korzystając z niepomyślnego dla Aten przebiegu wojny peloponeskiej. W roku 404 p.n.e., gdy do Aten wkroczyli Spartanie, a spartański garnizon zajął Akropol, zamordowano ponad tysiąc pięciuset obywateli. Król Lizander narzucił miastu rządy Trzydziestu Tyranów. Prawa polityczne pozostawiono trzem tysiącom obywateli¹⁰. Spośród nich wyłoniono Radę Pięciuset, do której obowiązków należało organizowanie i nadzorowanie codziennego funkcjonowania ateńskiej *polis*, przygotowywanie obrad zgromadzenia oraz rozpatrywanie donosów na urzędników. Ludowe sądy przysięgłych zniesiono. Obywateli niebezpiecznych dla nowej władzy usunięto przemocą. Przywództwo Trzydziestu trwało przez osiem miesięcy, do czasu gdy wygnańcy i zbiegowie znajdujący się poza Atenami dokonali zbrojnego odbicia miasta.

Po obaleniu tyranii, w 403 r. p.n.e. znowu przywrócono w Atenach rządy demokratyczne, które utrzymały się do roku 338 p.n.e., kiedy to po bitwie pod Cheroneją władzę przejął Filip II Macedoński. Był to koniec niepodległego bytu ateńskiej *polis*. Potem Ateńczycy, wraz z całą Grecją, dzielili losy monarchii Aleksandra i jego europejskich spadkobierców – Antygonidów, by w II w. p.n.e. wejść w skład Imperium Romanum jako prowincja Achaja (*provincia Achaia*).

2. Polityka ateńskiej *polis*

Pojęcie polityki można rozumieć w szerszym znaczeniu jako całość wiedzy dotyczącej państwa, a w węższym jako „sztukę rządzenia państwem, czyli metodę działania zmierzającą do osiągnięcia pewnych celów państwowych”¹¹. W węższym rozumieniu tego słowa można zatem wskazać odmienne typy polityki w zależności od różnych dziedzin bytu społeczno-państwowego. Aby zrozumieć Sokratejski i Platoński *ethos* przywódcy politycznego postrzegany jako model, który mógłby i powinien, w przekonaniu obu myślicieli, sprawdzić się w konkretnych warunkach politycznych, należy choćby naszkicować, jaka była wówczas polityka Aten rozpatrywana w aspekcie międzynarodowym, ekonomicznym i społeczno-kulturowym oraz jakie wyniknęły z niej konsekwencje.

⁹ *Ibidem*, s. 161.

¹⁰ *Ibidem*, s. 57.

¹¹ W. Kornatowski, *Zarys dziejów myśli politycznej starożytności*, Warszawa 1968, s. 5.

W pierwszym pięćdziesięcioleciu wieku V p.n.e. miał miejsce moment zwrotny w dziejach Aten. W zakresie stosunków międzynarodowych, pod względem ekonomicznym i społeczno-kulturowym ateńska *polis* przeżyła ogromną zmianę. Około roku 478 p.n.e. Ateńczycy doprowadzili do zawiązania przymierza, na mocy którego Grecy małoazjatyccy oficjalnie uznali hegemonię Aten na morzu, oddając w ich ręce kierownictwo nad nowo utworzonym układem, zwanym symmachią¹². Był to czas powstania imperium morskiego pod przewodnictwem Aten. *Polis*, która jeszcze niedawno była krajem rolniczym, a jej flota nie dorównywała wspaniałej flocie korynckiej czy egeńskiej, nagle stała się pierwszą potęgą morską w Grecji.

Kiedy Perykles objął rządy w 461 r. p.n.e., na morzu trwała walka z Persami, a na lądzie wybuchł konflikt ze Spartą. W tej toczącej się na dwóch frontach wojnie Ateny początkowo odnosiły sukcesy. Ponoszone straty okazały się jednak zbyt wielkie. Perykles zmienił wówczas całkowicie kierunek polityki międzynarodowej i gospodarczej. W 454 r. p.n.e. polecił przenieść z Delos do Aten skarb *poleis*, które przystąpiły do symmachii, oraz zawarł układ pokojowy z Persją w roku 448 p.n.e., a ze Spartą dwa lata później. Po przeniesieniu do Aten pieniędzy należących do wspólnot stowarzyszonych w symmachii zaczęła się nowa era w organizacji finansowej tego układu. Ateny otwarcie „zaczęły traktować miasta sprzymierzone jak zależne, ograniczając ich autonomię, tłumiąc przejawy niezależności, poddając je eksploatacji finansowej”¹³. Ateny stały się wówczas gospodarczą stolicą imperium, w którego skład wchodziło prawdopodobnie około trzydziestu podległych *poleis*. W latach 454–431 p.n.e. około stu osiemdziesięciu wspólnot płaciło Atenom daniny, a w roku 425 p.n.e. było ich już ponad trzysta¹⁴.

Okres pokoju, który wówczas nastąpił w basenie Morza Śródziemnego, niezwykle sprzyjał rozwojowi handlu. Ateny pośrednicząc w wymianie towarów między Wschodem i Zachodem, szybko stały się centrum handlowym świata egejskiego. Ateńska *polis* kontrolowała także obrót materiałami koniecznymi do

¹² Symmachia Ateńska, zwana niekiedy Związkiem Morskim (lub Związkiem Delijskim), a w starożytności znana pod nazwą „Ateńczycy i ich sprzymierzeńcy”, została zawiązana w latach 478–477 p.n.e. W jej skład wchodziły Ateny oraz Grecy świeżo wyswobodzeni spod panowania perskiego, głównie Jonowie zamieszkujący wyspy Morza Egejskiego oraz wybrzeża Azji Mniejszej. Celem związku miała być najprawdopodobniej obrona przed Persami i dalsze wyzwolenie Greków znajdujących się jeszcze pod panowaniem perskim. Członkowie symmachii zobowiązywali się mieć „tych samych przyjaciół i wrogów”, co zdaniem R. Kuleszy wskazuje na zaczepno-obronny charakter sojuszu. Władzę symmachii tworzyło z jednej strony zgromadzenie sprzymierzonych, w którym każda *polis* rozporządzała jednym głosem, z drugiej zaś Ateńczycy, którzy jako hegemon sprawowali naczelne dowództwo nad flotą i określali wysokość daniny oraz liczbę okrętów dostarczanych przez poszczególne miasta. R. Kulesza, *Wojna...*, s. 42–43.

¹³ *Ibidem*, s. 43.

¹⁴ N. G. L. Hammond, *Dzieje...*, s. 393.

zbrojeń i nie ograniczała przy tym wolnego rynku wymiany produktów i usług. Dzięki tym zabiegom Ateny znacznie przewyższały współczesne sobie *poleis* świata greckiego bogactwem przeznaczonym na użytek całej wspólnoty ateńskiej i zamożnością poszczególnych obywateli.

Pokój ze Spartą wedle założeń miał trwać lat trzydzieści. W praktyce zakończył się po latach piętnastu. Mimo to w owym czasie Perykles kontynuował nową linię polityki i stworzył warunki dla rozwoju kulturalnego, na który dodatkowo wpływała pozycja gospodarcza Aten oraz swobodna wymiana myśli związana z napływem obcej ludności. Nawet jeśli cudzoziemcy nie otrzymywali praw obywatelskich, to kusili ich dobre warunki bytowe prężnie rozwijającego się miasta, a osiedlając się w Atenach, wnosili duży udział w intelektualny i praktyczny rozwój tej *polis*. Nastąpił wówczas rozkwit sztuki i nauk teoretycznych. W Atenach powstały liczne szkoły, w których uczyli nauczyciele, zwani sofistami, pochodzący z różnych stron Grecji. Przyczyniali się oni do rozwoju wielu dziedzin, jak teoria wymowy, literatura, filozofia, astronomia, matematyka, medycyna czy sztuka. Poprzez politykę kulturalną Perykles świadomie dążył do stworzenia w Atenach duchowego centrum Hellady. Zatrudnił wtedy najwybitniejszych artystów, architektów i rzeźbiarzy, aby projektując i wznosząc tak niezwykle budowle jak Partenon czy Propyleje unaocznili innym narodom wielkość i wspaniałość Aten.

Trzeba zaznaczyć, że nie wszystkie jego przedsięwzięcia zakończyły się sukcesem. Nie udało się zwołanie do Aten panhelleńskiego kongresu w sprawie powszechnego pokoju, wolności, bezpieczeństwa mórz oraz restauracji zniszczonych miast i świątyni, gdyż Sparta i jej sprzymierzeńcy odmówili w nim udziału. Nie powiodło się także założenie panhelleńskiej kolonii w Turion w południowej Italii. Perykles usiłując nadać Atenom status centrum kulturowego, bezskutecznie próbował również wykorzystać leżący na terytorium Aten ośrodek religijny Eleusis. Starał się przeforsować ustawę zobowiązującą obywateli i sprzymierzeńców Aten do składania bogini Demeter dziesięciny z płodów ziemi. Dzięki temu Eleusis stałoby się najważniejszym miejscem kultu w świecie greckim. Projekt ten, poza strefą wpływów ateńskich, nie znalazł aprobaty.

Mimo tych niepowodzeń znaczenie Aten rosło. Zasoby skarbcza nieustannie się powiększały, przedsięwzięcia budowlane dawały zarobek masom, a handel ateński skutecznie rywalizował z handlem państw Peloponezu. Stosunki między Atenami i Spartą zaczęły się jednak psuć. Jeszcze za życia Peryklesa Sparta wykorzystwała za targ Aten z Korkyrą i w 431 r. p.n.e. wszczęła wojnę, która na trzydzieści lat podzieliła greckie *poleis* na dwa wrogie obozy. Konflikt dwóch politycznych gigantów przyniósł im i pozostałym wspólnotom głównie ruinę moralną i materialną, bowiem „słabość świata greckiego w IV w. była niewątpliwie następstwem bratobójczego konfliktu, w którym i zwycięzcy, i zwyciężeni właściwie przegrali”¹⁵.

¹⁵ R. Kulesza, *Wojna...*, s. 188.

Po zakończeniu wojny peloponeskiej i zawarciu pokoju ze Spartą, chociaż Ateny nie przestały być głównym ośrodkiem kulturalnym Grecji, społeczeństwo ateńskie weszło w stadium głębokiego kryzysu. Ludność Attyki bardzo zubożała wskutek długotrwałych walk i utraty panowania na morzu. Liczba osób potrzebujących pomocy ze strony władz ateńskiej *polis* nieustannie rosła, a w skarbcu brakowało pieniędzy na zasiłki. Na wsi zubożałe włościanstwo porzucało gospodarstwa, które przechodziły w posiadanie lichwiarzy i spekulantów. Zarysował się wyraźny kontrast między zamożnością i biedą. Wówczas „Ateny składały się jak gdyby z dwóch miast: miasta bogaczy i miasta nędzarzy”¹⁶. W późniejszym okresie Ateńczycy jeszcze kilkakrotnie próbowali odzyskać swą dawną pozycję na arenie międzynarodowej. Prowadzili ze Spartą wojnę koryncą (395–386 p.n.e.) i podjęli próby odbudowania symmachii. Panowania w Grecji jednak już nie odzyskali. Po upadku krótkotrwałej hegemonii Teb w roku 362 p.n.e. w Grecji zapanował dwudziestoczteroletni pokój. Po przeżyciach związanych z wojną peloponeską lęk przed dalszymi starciami zbrojnymi był wśród Ateńczyków tak głęboki i rozpowszechniony, że tendencje pacyfistyczne stały się głównym nurtem ówczesnej polityki¹⁷.

3. Obywatel

Obywatelom Aten w czasach Sokratesa i Platona był każdy wolny mężczyzna, który posiadał pełnię praw obywatelskich¹⁸. Takiego przywileju nie posiadali niewolnicy, cudzoziemcy (metojkowie) oraz kobiety i dzieci¹⁹. Prawa przysługujące obywatelom w ateńskiej *polis* obejmowały prawa publiczne: 1) czynne i bierne

¹⁶ W. Kornatowski, *Zarys dziejów...*, s. 121.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ Przyjmuje się, że w V w. p.n.e., kiedy Perykles stał na czele Aten, było około sześćdziesięciu tysięcy obywateli-mężczyzn, a w IV w. p.n.e. liczba obywateli utrzymywała się na poziomie około trzydziestu tysięcy. M. H. Hansen, *Demokracja ateńska...*, s. 69.

¹⁹ Młodzi Ateńczycy zyskiwali pełnię praw obywatelskich wraz z uzyskaniem pełnoletniości w wieku osiemnastu lat. Wpisywano ich wówczas do demu i zapisywano w rejestrze członków (od roku 451 p.n.e. możliwość uzyskania praw obywatelskich mieli tylko ci chłopcy, których oboje rodzice byli Ateńczykami). R. Flacelière, *Życie codzienne...*, s. 34. Cudzoziemcy (metojkowie) mogli otrzymać obywatelstwo ateńskie tylko wówczas, gdy niezwykle zasłużyli się wobec ateńskiej *polis*. Kobiety i niewolnicy nie mieli żadnej możliwości nabycia praw obywatelskich. O. Jurewicz, L. Winniczuk, *Starożytni Grecy...*, s. 330. Z racji tego, iż ustrój zwany demokracją ateńską nie dawał najmniejszych praw politycznych większości ludności, czyli kobietom, niewolnikom oraz cudzoziemcom (metojkom), niektórzy badacze uważają go raczej za nieco rozszerzoną oligarchię. I. Biezuńska-Małowist, *Sytuacja wewnętrzna Aten w dobie wojny peloponeskiej*, „Meander” 1955, R. X, z. 1–2, s. 16.

prawo wyborcze w wyborach do rady i zgromadzenia ludowego; 2) prawo piastowania urzędów; 3) prawo do stawania przed sądem; 4) prawo do udziału w publicznych aktach kultu, oraz prawa prywatne: 1) prawo do zawierania związków małżeńskich z Atenkami; 2) prawo nabywania i posiadania mienia nieruchomości w Attyce (handel i rzemiosło nie podlegały ograniczeniom). Każdemu obywatelowi przysługiwały ponadto: 1) równość urodzenia (*isogonia*); 2) równość praw politycznych (*isonomia*); 3) równe prawo przemawiania na zgromadzeniach publicznych (*isegoria*); 4) równość władzy (*isokratia*). Należy przy tym pamiętać, że równość była w Atenach pojęciem czysto politycznym, które nigdy nie rozciągało się na sferę stosunków społecznych i ekonomicznych.

Od czasów Peryklesa, gdy Ateńczykom zaczęto płacić za wykonywanie obowiązków publicznych, obywatelstwo łączyło się także z przywilejami finansowymi. Najubożsi obywatele otrzymywali regularną zapłatę (*misthos*), która stanowiła formę pomocy finansowej umożliwiającej im sprawowanie urzędu. Ci, którym owo wsparcie nie przysługiwało, mogli czerpać korzyści z piastowanej funkcji w postaci dodatkowych dochodów, głównie tzw. darów (*doron*), spośród których *gros* stanowiło zwyczajną łapówkę, przyczyniając się tym samym do tworzenia w *polis* mechanizmów korupcyjnych. Obywatelom w wieku poborowym i zdolnym do służby wojskowej płacono za udział w uroczystych procesjach. W dni świąteczne, kiedy nie odbywały się posiedzenia organów politycznych, najbiedniejsi Ateńczycy również nie pozostawali bez datków finansowych, gdyż otrzymywali wówczas tzw. pieniądze teatralne (*theorikon*), pozwalające im na udział w spektaklach i kulcie religijnym. Obywatele niepełnosprawni i bez środków do życia mogli liczyć na zapomogę, a jeżeli obywatel ateński zginął na wojnie, *polis* przejmowała obowiązek wychowania jego niepełnoletnich synów. W okresach, kiedy występowały trudności związane z pozyskiwaniem żywności, Ateńczykom przysługiwał przydział darmowego zboża. Obywatele zajmowali również uprzywilejowaną pozycję wobec prawa. Zabójstwo obywatela Aten uznawano za cięższą zbrodnię niż zabójstwo metojka czy niewolnika. Obywatela nie można było także poddawać torturom i karom cielesnym (wyjąwszy karę śmierci) ani sprzedać w niewolę (chyba że został wykupiony jako jeńiec wojenny i nie zwrócił pieniędzy temu, kto go wykupił)²⁰.

Konsekwencją posiadania pełnych praw obywatelskich było nie tylko pozyskiwanie przywilejów, ale także podleganie sankcjom prawnym. Najbardziej uciążliwą karę dla Ateńczyka stanowiła tzw. *atimia*, czyli pozbawienie wszystkich praw, które obejmowało zarówno utratę praw politycznych, jak i zakaz przebywania na agorze oraz w świątyniach. Karę tę stosowano wobec tych, którzy nadużyli swoich przywilejów albo nie wypełniali obowiązków obywatelskich. Obowiąz-

²⁰ M. H. Hansen, *Demokracja ateńska...*, s. 108–111.

kiem obywatela ateńskiego było zaś płacenie podatków, służba wojskowa oraz nienaganne życie prywatne²¹. Obywatelowi nie groziły jednak kary, jeśli nie korzystał ze swoich praw, tzn. nie brał udziału w zgromadzeniu, w sądach, nie zgłaszał swojej kandydatury na urzędy lub uchylał się od uczestnictwa w kierowaniu instytucjami politycznymi.

Obywatele ateńskiej *polis*, począwszy od czasu reform Solona, dzielili się według kryterium majątkowego na cztery klasy (*tele*)²². Najbogatszą z nich (zwaną *pentakosiomedimnoi*) stanowili Ateńczycy, którzy produkowali rocznie co najmniej pięćset medymnów zboża czy pięćset miar wina lub oliwy. Do drugiej klasy majątkowej należeli „jeźdźcy” (*hippeis*), którzy wytwarzali od trzystu do pięćset medymnów. Jeśli obywatele dostarczali od dwustu do trzystu medymnów, zaliczano ich do klasy „właścicieli zaprzęgu wołów” (*zeugitai*). W czwartej klasie majątkowej, posiadającej mniej niż dwieście medymnów, znajdowali się robotnicy najemni (*thetes* – dosłownie „służebni”). Bogactwo mierzono zatem w naturze, a nie w kapitale, a za jego podstawowy miernik uznawano zboże²³. Posiadany majątek miał zaś znaczenie, bowiem od niego zależał dostęp do urzędów i uzyskiwana dzięki niemu sposobność do współdecydowania w sprawach dotyczących ateńskiej *polis*²⁴. W Atenach VI i V w. p.n.e. robotnicy najemni nie mieli prawa do sprawowania funkcji obywatelskich, a na najważniejsze stanowiska wyborcy mogli proponować jedynie obywatele z najwyższej klasy lub, jak w przypadku dziewnięci archontów, z dwóch najwyższych klas. W IV w. p.n.e. przepis piastowania stanowisk jedynie przez członków trzech klas wyższych stał się jednak już tylko martwą literą prawa i sprawowali je nawet *thetes*²⁵.

²¹ Jedynym podatkiem bezpośrednim był podatek od majątku (*eisphora*), nakładany na obywateli powyżej pewnego poziomu zamożności. Służba wojskowa obowiązywała wszystkich Ateńczyków w wieku poborowym, cieszących się dobrym zdrowiem. W celu sprawdzenia, czy Ateńczycy właściwie wypełniają swoje obowiązki finansowe, religijne i wojskowe wynikające ze statusu obywatela Aten, co pewien czas przeprowadzano lustrację zwaną *dokimasia*.

²² Solona obrano pierwszym archontem w roku 594 p.n.e. i powierzono mu przeprowadzenie reform ustawodawczych i politycznych, gdyż prawa Drakona z 621 r. p.n.e. okazały się niewystarczające. Solon po wypełnieniu powierzonego mu zadania złożył władzę i opuścił Ateny na dziesięć lat.

²³ M. H. Hansen, *Demokracja ateńska...*, s. 58.

²⁴ *Ibidem*, s. 46. Bycie obywatelem ateńskim oznaczało poświęcenie znacznej części swojego czasu sprawom *polis*. Było to możliwe bez uszczerbku dla zdolności produkcyjnej i handlowej Aten, gdyż pozwalały na to bogactwo ateńskiej *polis* oraz praca cudzoziemców i niewolników. Cudzoziemiec bowiem w sferze ekonomicznej stanowił część społeczeństwa, nie będąc nią jednak w sferze politycznej. N. G. L. Hammond, *Dzieje...*, s. 396.

²⁵ M. H. Hansen, *Demokracja ateńska...*, s. 100.

4. Struktury władzy w ateńskiej polis

Po obaleniu, najprawdopodobniej w roku 471 p.n.e., Temistoklesa – przywódcy stronnictwa radykalno-demokratycznego reprezentującego interesy rzemieślników i kupców, który, będąc człowiekiem wyróżniającym się rozległą wiedzą, siłą woli, stanowczością i ambicjami politycznymi, przygotował Ateńczyków do zwycięstwa nad Persami pod Salaminą, „nie było w Atenach polityka, który mógłby kontynuować jego działalność”²⁶. Na plan pierwszy wysunęła się zatem arystokracja wzmocniona silną pozycją areopagu, czyli rady będącej organem strzegącym praw, obyczajów i moralności Ateńczyków. Wkrótce jednak ich mocną przeciwwagą ponownie stały się ugrupowania demokratyczne, którym przewodzili Efiaktes i Perykles. Efiaktes osłabił obóz arystokratyczny, wikłając wielu arystokratów w procesy o nadużycia. Tym samym skompromitował ich i pozbawił autorytetu społecznego. Ponadto w roku 462 p.n.e. przeprowadził na zgromadzeniu ludowym uchwałę odbierającą areopagowi dotychczasowe uprawnienia administracyjne i kontrolne oraz przenoszącą je przede wszystkim na zgromadzenie ludowe.

Po tym, jak Efiaktes padł ofiarą zamachu, jego miejsce zajął Perykles (ok. 490–429 p.n.e.), który przez następne przeszło trzydzieści lat wywierał największy wpływ na losy Aten i życie Ateńczyków. Zwycięstwo tego polityka oznaczało ugruntowanie rządów ludu. Władza Peryklesa była powszechnie akceptowana. Jego autorytet był na tyle silny, że w okresach krytycznych właśnie on rządził ateńską polis, a „demokracja” ulegała zawieszeniu. Nie był zresztą jedyną osobą cieszącą się takim poważaniem, wcześniej słuchano m.in. Temistoklesa, Kimona czy Efiaktesa. Wszystkich wybierano jednak w wolnych wyborach i w razie potrzeby można ich było pozbawić stanowiska. Lud ulegał im z własnej woli²⁷. Działo się tak dlatego, że demokratyczne, wielotysięczne zgromadzenie ludowe Ateńczyków nie mogłoby skutecznie funkcjonować bez ośrodka kierowniczego. Tworzyli go zatem ci politycy-obywatele, którzy częściej niż inni wypowiadali się, służąc wspólnie radą w sprawach dotyczących polis. Nazywano ich słowami *politeuomenos* (osoba, która czynnie korzysta ze swoich praw obywatelskich), *rhetor* (mówca) albo *demagogos* (doradca ludu)²⁸. Z reguły byli oni dobrymi mówcami, okazjonalnie sprawowali różne urzędy, zwłaszcza stratega, a ich pozycja zależała głównie od stosunku ludu

²⁶ J. Wolski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 1997, s. 173.

²⁷ Najbliżsi przyjaciele i doradcy Peryklesa nie cieszyli się już takim poważaniem wśród ludu. Damon padł ofiarą ostracyzmu, Anaksagoras i Fidiasz oskarżeni o bezbożność i nadużycia musieli uciekać z Aten. N. G. L. Hammond, *Dzieje...*, s. 398.

²⁸ M. H. Hansen, *Demokracja ateńska...*, s. 270; W. Kornatowski, *Zarys dziejów...*, s. 114. W V w. p.n.e. ludzie tacy jak Temistokles, Arystydes, Kimon, Perykles, Kleon, Nikiasz i Alkibiades raz po raz byli wybierani do kolegium strategów i jednocześnie angażowali się jako mówcy i wnioskodawcy na zgromadzeniu. M. H. Hansen, *Demokracja ateńska...*, s. 271.

do ich propozycji oraz ich osobistych opinii na temat wniosków zgłaszanych przez innych. Wywodzili się przeważnie ze środowiska arystokratycznego, ale byli wśród nich zwolennicy zarówno oligarchii, jak i demokracji²⁹.

Zmiany w obrębie ateńskiej elity politycznej zaszły w okresie wojny peloponeskiej, kiedy to nowi politycy, wywodzący się z warstw rzemieślniczych i kupieckich, zastąpili arystokratów³⁰. Przestali oni zabiegać o urząd stratega i całkowicie poświęcili się działalności na zgromadzeniu ludowym, w radzie, w sądach, gdzie albo sami byli wnioskodawcami, albo popierali lub zwalczali inicjatywy zgłaszane przez innych. Podobnie jak strategowie mieli oni faktyczny wpływ na decyzje podejmowane w polis, nie piastując jednak przy tym żadnego oficjalnego stanowiska. Owi mówcy czy demagodzy pozostawali więc niejako poza strukturami rządzącymi wspólnotą, korzystali bowiem jedynie ze swoich praw obywatelskich, nie piastując przy tym urzędów. Nie podlegali ogólnemu systemowi kontroli, a to zwielokrotniło problemy związane z kwestią ich odpowiedzialności politycznej³¹. Po śmierci Peryklesa demokracja ateńska coraz bardziej przybierała zatem postać „nieuporządkowanego i terrorystycznego władztwa tłumu”, w którym to ustroju wybijali się głównie hołdujący własnym ambicjom karierowicze³².

Demagodzy, usiłując za wszelką cenę utrzymać się przy władzy mimo braku zdolności i osobistych zasług, wikłając się we współzawodnictwo w proponowaniu zarządzeń, które mogły znaleźć poklask, przyczynili się do przyspieszenia upadku nie tylko demokracji, ale i struktur politycznych ateńskiej polis w ogóle³³. Ich działalności sprzyjał nie zawsze pomyślny przebieg działań wojennych, który podsycił niepewność i niepokój ludności Aten. Ponadto szerzyły się powstania niewolników, którzy w nowej sytuacji dostrzegali możliwość wyzwolenia się. Na sile przybrały również starcia między wolnymi członkami społeczności. Nakładane na bogatych dodatkowe świadczenia na rzecz państwa były postrzegane jako krzywdzące i wzbudzały nienawiść obarczonych nimi obywateli do pozostałej części społeczeństwa, która takich kosztów nie ponosiła. Powstawały wówczas liczne związki czy też kluby o charakterze politycznym (*hetaireiai*) zakładane głównie przez arystokratów, którzy dążyli do obalenia ustroju demokratycznego. Przedstawiciele starych rodów

²⁹ R. Kulesza, *Wojna...*, s. 38.

³⁰ Do najlepiej znanych polityków nowego pokolenia należeli Kleon, właściciel garbarni, Hyperbolos, wytwórca lamp, i Kleofont, wytwórca lir. Politykami starego typu byli Nikiasz i Alkibiades, których jednak wzajemna rywalizacja także miała zgubne skutki. M. H. Hansen, *Demokracja ateńska...*, s. 55.

³¹ R. Kulesza, *Wojna...*, s. 39. Rozwiązaniu owych problemów służyła procedura zwana ostracyzmem, która umożliwiała usunięcie z kraju na dziesięć lat polityka wskazanego przez sześć tysięcy obywateli. Po raz pierwszy zastosowano ją w roku 488, a po raz ostatni około 417 r. p.n.e.

³² W. Kornatowski, *Rozwój pojęć o państwie w starożytnej Grecji*, Toruń 1949, s. 373.

³³ Idem, *Zarys dziejów...*, s. 120.

zrzeszeni w klubach w swym działaniu posługiwali się zarówno środkami legalnymi, jak i nielegalnymi – głównie terrorem³⁴. Czasem sprzymierzali się z wrogami zewnętrznymi, dążąc do zdobycia władzy nawet za cenę niepodległości ateńskiej *polis*³⁵. Oni to dokonali przewrotu w roku 411 p.n.e., a w roku 403 p.n.e. zdobytą władzę powierzyli znanemu z okrucieństwa i bezwzględności Krycjaszowi³⁶.

Po przywróceniu demokracji w latach 403–402 p.n.e. zaczął się pogłębiać rozdział między mówcami a strategami. Strategowie, którzy prowadzili wojny (Ifikrates, Chabrias, Timotheos, Chares i inni) bardzo rzadko występowali jako mówcy, podczas gdy na zgromadzeniach prym wiedli retorzy (Eubulos, Demostenes, Demades, Hyperejdes i Likurg), których nigdy nie wybrano do kolegium strategów. Przyczyna owego rozdziału leżała zarówno w rosnącej specjalizacji w dziedzinie wymowy, jak i w postępkach w dziedzinie wojskowości³⁷. Ponadto w IV w. p.n.e. utworzono nowe stanowiska urzędników finansowych obsadzanych w drodze wyboru, na cztery lata, którzy uzyskali pozycję równą stanowisku strategów. Przywódcami politycznymi w ówczesnych Atenach byli zatem mówcy, stratedzy i urzędnicy finansowi, którzy podejmowali inicjatywy na zgromadzeniach politycznych. Oni właśnie zaczęli tworzyć coś w rodzaju elity, więc w praktyce z tysięcy Ateńczyków biorących udział w zgromadzeniu i sądach tylko kilkuset zgłaszało wnioski i wносиło oskarżenia. Biorąc pod uwagę liczbę uchwał, jakie przyjęli Ateńczycy w ciągu osiemdziesięciu dwóch lat „nowej demokracji”, okazuje się zatem, że władzę sprawowało wtedy około stu przywódców politycznych³⁸.

Z krótkiej charakterystyki struktury politycznej Aten wynika, że lud ateński, mimo zdecydowanego poparcia dla instytucji demokratycznych, pozwalał wybranym jednostkom na zajmowanie w *polis* uprzywilejowanej pozycji. Tym samym wspólnotą ateńską rządziła w istocie grupa osób nietworzących jednej frakcji politycznej, ale pełniących swą funkcję społeczną dzięki indywidualnym predyspozycjom i umiejętnościom oraz za sprawą przychylnych głosów większości obywateli. Mimo to owi działacze nie uchronili ateńskiej *polis* od konfliktów wewnętrznych i zewnętrznych, a ich poczynania i decyzje ostatecznie przyczyniły się do klęski imperium. Wielka przegrana mechanizmów demokratycznych dała jednak Ateńczykom asumpt do wielu przemyśleń na temat przyczyn upadku. Jednym z kluczowych zagadnień okazał się model takiego przywódcy, który w sposób właściwy i skuteczny umiałby pokierować wspólnotą obywateli tak, aby uchronić jej członków od wojen i przemocy, a także długotrwale zapewnić im szczęście i dobrobyt.

³⁴ M. H. Hansen, *Demokracja ateńska...*, s. 56.

³⁵ W. Kornatowski, *Zarys dziejów...*, s. 120.

³⁶ M. H. Hansen, *Demokracja ateńska...*, s. 57.

³⁷ Jedynym mężem stanu starego typu był Fokion, ale nie zyskał on wielkiego znaczenia ani jako mówca, ani jako strateg. *Ibidem*, s. 271.

³⁸ *Ibidem*, s. 273–274.